

اخلاق و تربیت انقلابی با تاکید بر نهج البلاغه

زهرا طاهری

کارشناس ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی

z.taheri90@yahoo.com

چکیده

اخلاق در جهان معاصر بسیار مهم دانسته شده تا جایی که پاره ای از دانشوران تعلیم و تربیت در مغرب زمین قرن بیستم را قرن تربیت اخلاقی نامیده اند. به لحاظ اهمیت موضوع تربیت اخلاقی و انقلابی در جامعه امروز، این پژوهش به بررسی اخلاق و تربیت انقلابی با تاکید بر قرآن و نهج البلاغه پرداخته است. در این پژوهش ضمن بیان اهمیت و ضرورت پرداختن به اخلاق و تربیت انقلابی مواردی چون ملاک ها و ضوابط انقلابی بودن، دیدگاه قرآن در مورد معیارهای تربیت انقلابی و شاخصه های تربیت انقلابی از نگاه رهبری پرداخته و در نهایت به بررسی شیوه های برخورد استعمار با ارزش های اخلاقی و انقلابی و راههای مقابله با آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی می باشد و روش گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه ای با استناد به مقاله ها، کتب مذهبی از جمله نهج البلاغه، قرآن و متون اسلامی و سایت های اینترنتی به دست آمده است. با بررسی نهج البلاغه و بر اساس معیارهای ارائه شده تربیت انقلابی از دیدگاه قرآن و مقام معظم رهبری در این پژوهش، نتایج زیر به دست آمده است. از راههای اصلی مقابله با توطئه دشمنان نهادینه کردن اخلاق است. بر اساس سخنان ارزشمند مقام معظم رهبری، تقوای دینی و سیاسی که از اهمیت والایی برخوردار است، پس باید در جامعه تربیت دینی و انقلابی تقویت شود. با توجه به اهمیت تربیت اخلاقی و انقلابی که مطرح شد گفتمان سازی جایگاه انقلاب اسلامی و ارزش دستاوردهای آن به صورت عملی و توسعه آن به مناسبت ایام و موضوعات در درس هایی چون نهج البلاغه، اخلاق، تاریخ و ... گنجانده شود تا در دانش آموزان این ارزشها نهادینه شود. در همه افراد و به خصوص دانش آموزان ایجاد حس همگانی مسئولیت نسبت به فرمایشات بزرگان انقلاب از جمله مقام معظم رهبری را تقویت کنیم. در پایان پیشنهادهایی به صورت اقدامات عملی در زمینه تربیت انقلابی برای مروجان و مربیان اخلاقی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: اخلاق، تربیت انقلابی، امام علی(ع)، نهج البلاغه

مقدمه

رهبری انقلاب شهید حججی هارا رویش های انقلاب دانستند و تاکید کردند اخلاق نیز در گرو تربیت انقلابی است: ((باید همه تلاش خود را مصروف تربیت دینی و انقلابی جوانان کنید و بدانید اخلاق، همراه با تقویت روحیه انقلابی و دینی و حرکت جهادی و میل به جهاد در راه خدا، ایجاد و ماندگار می شود)).

توجه به تربیت، توجه به حیاتی ترین مقوله انسانی است زیرا همه سامانها و نابسامانیها، صلاحها و فسادها، شقاوتها و سعادتها به نوع تربیت بازمی گردد. انسان به سبب تربیت درست، الهی و متخلق به اخلاق ربانی می شود و به سبب تربیت نادرست، از سیر به سوی حقیقت انسانی خود بازمی ماند و متخلق به اخلاق نفسانی می گردد. به بیان امیرالمومنین علی (ع)

عدم الالباب سبب کل شر (فقدان ادب، سبب هر شر و بدی است).

بنابراین روی کردن به تربیت صحیح، پرداختن به ضروری ترین امور انسان و جامعه انسانی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۷). در دنیای امروزی با وجود تکنولوژی بیش از پیش از پیش با بحران اخلاقی مواجه هستیم که این امر موید عدم استفاده از اصول اخلاقی در امر تربیت می باشد. ابزارهای نوین تکنولوژی شمشیرهای دو لبه ای هستند که اگر متناسب با ساختار بومی و ارزشها و ویژگیهای اخلاقی مورد قبول جامعه به کار گرفته نشوند، به مرور تبدیل به ابزاری مهلک در جهت تخریب به کار گرفته خواهد شد و در آشفته بازار تکنولوژی، آنچه به داد انسان خواهد رسید اخلاق است (صمدی وهمکاران، ۱۳۹۶).

انسان امروزی فهمیده است راه تحقق زندگی سالم و رضایت بخش رعایت اصول اخلاقی است و برای رسیدن به این هدف باید از منابع ارزشمند موجود بهره برد که قرآن و نهج البلاغه دو کتاب ارزشمندی است که انسان ها را در موارد فراوانی، به تزکیه و تهذیب نفس سفارش می کند و درباره تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی، دستورالعمل اخلاقی دارد، روش های تربیت اخلاق فردی و اجتماعی را نیز بیان کرده است. حقیقتا نهج البلاغه دریای بی پایان است؛ زمانی می توانیم به نسخه های شفا بخش آن دست پیدا کنیم که به آن چه از آن می دانیم عمل کنیم (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۲۴). طبق فرمایش مقام معظم رهبری در مورد کتاب ارزشمند نهج البلاغه که فرمودند: قرنهای متمادی نهج البلاغه را داشتیم، اما از آن استفاده نکردیم، و از معارف آن بهره نبردیم و بیماریهای فردی و اجتماعی را برای خودمان نگه داشتیم. این، آن تاسف و افسوس بزرگی است که هر کس با نهج البلاغه آشنا بشود در دلش جا خواهد گرفت. امروز می شود از دیدگاه دقیق و نافذ امیرالمومنین (ع) به واقعیتهای جهان و جامعه نگاه کرد و بسیاری از حقایق را دید و شناخت و علاج دردها را پیدا کرد. همین است که به نظر ما امروز از همیشه به نهج البلاغه محتاج تریم (سخنان مقام معظم رهبری در کنگره چهارم نهج البلاغه).

بیان مساله

حرکت تکاملی انقلاب اسلامی در تمامی مراحل تاریخی خود، همراه یک کارکرد ویژه و خاص داشته است که از آن می توان به کارکرد تربیتی یاد کرد و آن را تحت عنوان «تربیت انقلابی» قرار داد. بررسی نحوه و شعاع عمل انقلاب اسلامی در عرصه تربیت انقلابی با توجه به قطعات مختلف تاریخی آن، نیاز به بررسی های عمیق تاریخی، تمدنی با محوریت قرآن را دارد؛ قرآن گزارشگر همین معناست. به نظر می رسد که بیانیه گام دوم می تواند در کسوت یک مرامنامه برای «تربیت انقلابی» با لحاظ شأنیت تاریخی انقلاب اسلامی ایران به عنوان نقطه شروع و یا پدیده عینیت بخش به اندیشه های تمدنی قرار بگیرد.

هرکسی را یاری همراهی با این پدیده در مسیر تکاملش نیست و میزان همراهی هرکس به میزان برخورداری او از تربیت انقلابی خواهد بود. تشکیکی بودن انقلابی گری و مسئله ریزشها و رویش های مطرح توسط رهبری معظم انقلاب در سال های گذشته را باید در ارتباط با میزان برخورداری افراد از تربیت انقلابی مورد تحلیل قرار داد. تربیت انقلابی به معنای فراهم کردن زمینه برای همراه ساختن انسان با پدیده انقلاب اسلامی در مسیر حرکت تکاملی آن است.

به بیان دیگر، تربیت انقلابی عامل پیوست بین انقلابیون و انقلاب اسلامی است و از آنجایی که انقلاب اسلامی یک حرکت مستمر و دائمی در طول تاریخ بوده و خواهد بود، تربیت انقلابی نیز بایستی مستمر، دائمی و مبتنی بر مؤلفه‌های ثابت اما ارائه نو به نو باشد. و اما سوالی که مطرح می شود این است چه رابطه ای بین اخلاق و تربیت انقلابی وجود دارد؟ چرا باید برای پایدار ماندن اخلاق، سراغ تربیت انقلابی رفت؟

گمشده امروز جامعه ما اخلاق است و برای احیای این جامعه باید سیره و سنت علی را جاری و ساری کنیم. امام علی (ع) نماد و سرمشق انسان انقلابی است. انقلابیگری در سیره علی (ع) جاری و ساری است (صالحی امیری، ۱۳۹۶).

مزین بودن کارها به اخلاص یکی از اهداف انقلاب اسلامی بوده است و تلاش در تقویت روحیه ی دینی و جهاد در کارها موجب ایجاد اخلاص در کارها می شود. تحول و ایجاد فرهنگ در جامعه، گاهی به زمان زیادی نیازمند است مثلا اگر بخواهیم عملی را فرهنگ سازی کنیم، می توانیم از راهکارهای سلبی و ایجابی برای ایجاد این فرهنگ، کمک بگیریم. یکی از اهداف انقلاب اسلامی فرهنگ سازی برای مزین کردن کارها به اخلاص و عمل برای خداوند و در نتیجه تربیت انقلابی است و از جمله نمونه های عملی شدن این نوع تفکر را در هشت سال دفاع مقدس که باعث پیشبرد کارها و عملیاتها شده است، مشاهده می کنیم. اما امروزه این نوع نگاه در میان آحاد مردم کمی رنگ و بوی دیگری یافته است و آن هم به خاطر تغییر در سبک زندگی مردم و مسئولین به مادی نگری و تفکرات غیر دینی است؛ لذا برای برگشت به این نوع نگاه و فرهنگ، گاهی نیاز به تلنگر و جرعه ای در میان مردم است (کاظمیان، ۱۳۹۶).

از طرفی سبک زندگی دینی و اخلاقی جوان متدین در روحیه انقلابی گری است. انقلابی بودن مگر چه می کند که اخلاق فردی را هم اصلاح می کند؟ مگر چه تغییری در فرد ایجاد می کند که رابطه فرد با خودش و خدایش و جامعه اش را نیز اصلاح می کند؟ جوشش و کشش انقلابی است که اخلاق فردی را هم ایجاد و اصلاح و ماندگار می کند. انقلابی گری آرمان های فرد را ارتقا می بخشد. نگاهش را از جلو پایش بلند می کند و کلان نگر می کند. انقلابی گری افق پیش روی فرد را تغییر می دهد و همین باعث می شود نفس او سعه یافته و عالی شود. نخستین اصلی که درون انسان را اصلاح می کند عزت نفس و احساس کرامت است. انقلاب روحیه جمع گرایی را در فرد ارتقا می بخشد و خودبینی و تکبر را در فرد از بین می برد و او را انقلابی می سازد. انقلابی گری روحیه جهاد و قیام به فرد می بخشد و همین نیز قدرت ایثار و از خود گذشتگی را در فرد اصلاح می کند. انقلابی گری از فرد یک منتظر واقعی می سازد که با نگاه به افق مهدویت، در تقلا و تکاپوی ایجاد بسترهای ظهور است و از کنار تلخی ها و سختی های پیرامونش بی تفاوت نمی گذارد. انقلابی گری مثل طوفان اخلاق فردی را زیر و رو می کند؛ جوان انقلابی به معنای واقعی کلمه مومن و متدین و اخلاق گراست. اگر جوان انقلابی ما اخلاق گرا نبود، بدون تردید انقلابی گری اش ضعیف است. در یک جمله انقلابی گری قیام الله است و قیام برای خدا همه امور انسان را همساز و همراه می سازد؛ از اخلاقیات تا معرفتش تا قیامتش تا قعودش تا سیاستش و اقتصادش و فرهنگش و غیره.

به طور مثال شهید حججی ها را تنها در میدان مبارزه و جنگ نبینیم. شهید حججی از جهاد در مناطق محروم به جهاد مقابل جبهه استکبار تکفیری ها رسید. از هیات و عزاداری برای سالار شهیدان به مرحله ای رسید که شبیه به مقتدایش سر می دهد. برای او روی دیگر ظلم و ستیزی و انقلابی گری، معنویت است و خدمت و محبت به مردم. انقلابی گری برگرده اخلاق گرایی سوار است (مهدیان، ۱۳۹۶).

ضرورت و اهمیت

امروزه بحثهای اخلاقی و تربیتی، از مهمترین نیازهای هر جامعه است. نیل به سعادت حقیقی بدون داشتن اخلاق الهی و زندگی سالم جهت رشد و تکامل ((روح انسانی)) امکان پذیر نیست. آنچه امروزه ما به آن احتیاج داریم دانستن اهمیت سرمایه گذاری و برنامه ریزی دقیق فرهنگی در این راستاست. ترویج صحیح آداب اسلامی و حل مشکلات اخلاقی جامعه نیازمند شناخت مبانی و شیوه های اخلاقی مطرح شده از سوی خداوند است و قرآن کریم و نهج البلاغه بهترین مرجع در این زمینه می باشد.

مسائل اخلاقی و تربیت انقلابی در هر زمان از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده ولی در عصر کنونی از اهمیت مضاعف تری برخوردار است: زیرا انگیزه های فساد و انحراف و افزایش مداوم سوءاستفاده های جنسی و بدنی از کودکان، در فقر به سر بردن یک چهارم کودکان در عصر ما از هر زمانی بیشتر است، و مشکلات اخلاقی در حال حاضر بسیار فراگیر شده است و همه به این وضعیت معترض هستند (زهدت، ۱۳۹۰، ص ۹) و همگی ناشی از بی توجهی و بی تفاوتی به ارزشهای اخلاقی و کم رنگ شدن آن در تربیت نسل جدید است و یکی از مهم ترین دلایل این معضلات عدم پرداختن متفکرین و اندیشمندان تعلیم و تربیت جهان به مسائل ارزشی و اخلاقی است. بنابراین پژوهش در تربیت اخلاقی از ضرورت های عصر حاضر به شمار می رود (کبیری، ۱۳۹۱، ص ۱۴-۱۵).

از طرفی دیگر بیگانه گاه به لباس اخلاق می آید، از حقوق بشر دفاع می کند و موسسات و سازمان های مختلف تشکیل می دهد. اما، هدف از هر جریان و فردی است که در راستای اهداف آنان حرکت کند. دشمن روی این نقطه کار می کند. تمام افراد به خصوص علما و پژوهشگران بایستی روی تربیت نفوس مردم و تحقق انقلاب قلبی و اخلاقی، با آگاهی دادن به آنها مخصوصا در جوانان کار کنند (باقریان، ۱۳۹۰). پس ضرورت پژوهش در اخلاق و تربیت انقلابی برای آگاه کردن مردم از فتنه های دشمن دو چندان احساس می شود.

بنابراین با دقت در سطر سطر نهج البلاغه آن را در بیان اخلاق و پرورش آن می یابیم؛ به طوری که بزرگ ترین خطبه نهج البلاغه (قاصعه) درباره سرکوب اخلاق رذایل - مثل فخر، عجب، کبر و ... بزرگ ترین نامه های آن، مبین اخلاق سیاسی (نامه ۵۳) و اخلاق فردی و اجتماعی (نامه ۳۱) می باشد و کوچک ترین کلمات قصار درباره فضیلت ها و رذیلت های اخلاقی بیان شده است. به درستی این خلق است که به خلق آسایش می دهد و این اخلاق است که ضامن فضای سالم برای رشد سایر علوم می باشد. اعتماد، امنیت و آرامش روحی و روانی جامعه در زیر آسمان آبی اخلاق تامین می شود. در سایه سار اخلاق است که ظلم، بدبینی و بی عدالتی برچیده می شود. برای شناخت این اقیانوس بیکران (نهج البلاغه) مروراید های بی مانند نهفته در آن، کنار ساحلش می رویم و آن اندازه که توان داریم در او شناور می شویم، تا به اندازه وسع خود از او بهره بجوییم: (هاشمی، ۱۳۸۹، ص ۲۶-۲۷).

آب دریا را اگر نتوان کشید پس به قدر تشنگی باید چشید

بنابراین با توجه به اهمیت موضوع و نیاز جامعه به مسائل اخلاقی بر آن شدیم تا با بهره گیری از کتابهای ارزشمند قرآن و نهج البلاغه به بررسی مفاهیم اخلاق و تربیت انقلابی دست یابیم تا الگویی باشد برای همه ی علاقمندان در مسیر تعلیم و تربیت.

هدف تحقیق

بررسی اخلاق و تربیت انقلابی با تاکید بر نهج البلاغه

روش پژوهش

در این پژوهش به شیوه توصیفی و تحلیلی سعی در توضیح موضوع بررسی اخلاق و تربیت انقلابی با تاکید بر قرآن و نهج البلاغه انجام شده است و گردآوری اطلاعات از بررسی های کیفی و روش کتابخانه ای با استناد به مقالات و پژوهش های مختلف و سایت ها و کتب دینی به خصوص نهج البلاغه و قرآن کریم می باشد.

پیشینه تحقیق

با کمال تاسف، اخلاق در نهج البلاغه عنوانی است غریب، گر چه شارحان نهج البلاغه به صورت پراکنده در شرح مباحث اخلاقی امیرالمومنین (ع) به موضوعات اخلاقی پرداخته اند؛ اما بسیاری از مباحث به صورت کامل مطرح نشده است. در دوران معاصر که شاهد آشکار شدن این گنجینه بی پایان برای عام و خاص هستیم. بزرگان معاصر با عنوان های اخلاقی و تربیتی به صورت محدود در حوزه خطبه خاص - مثل خطبه متقین - یا نامه خاص - مثل نامه امیرالمومنین (ع) به امام مجتبی (ع) - به این امر پرداخته اند؛ مانند: اخلاق در نهج البلاغه، شرح خطبه متقین از استاد ارجمند آیه الله مکارم شیرازی؛ اخلاق و تربیت، شرح و تفصیل وصیت امام علی (ع) به امام مجتبی (ع) از استاد ارجمند زین العابدین قربانی؛ اخلاق مرتضوی از استاد الهی قمشه ای با تصحیح استاد علامه حسن زاده آملی و اخلاق در نهج البلاغه از سید کاظم ارفع است.

پژوهشی در این راستا توسط میر صفری (۱۳۷۴) تحت عنوان ((تربیت اخلاقی و فلسفه از دیدگاه اسلام)) انجام پذیرفت که در آن به چند نکته اشاره کرده است که عبارتند از: نظام تربیتی اسلام، خاص یک گروه یا فرقه نیست. بلکه همه ی انسان ها در تمام نقاط روی زمین است که هیچ گاه انسانهای خاصی مورد خطاب قرآن نبوده و انسان ها به طور کلی مورد نظر بوده است. در نظام تربیتی اسلام تربیت بر علم، ایمان، اخلاص و عمل استوار است، در نظام تربیتی اسلام کنترل معاشران و هم نشینان به عنوان عوامل موثر در تربیت خصوصا در تربیت اخلاقی امری ضروریست. در این تحقیق، حاصل اخلاق و تربیت اخلاقی در انسان را نیک بختی و زندگی توأم با امنیت و اعتماد، ادای وظیفه، فراهم آوردن موجبات رشد، کامیابی و موفقیت شایسته رشد انسانی می داند.

اخلاق

عالمان اخلاق معانی اصطلاحی متعددی برای اخلاق بیان کرده اند، یکی از رایج ترین آنها عبارت است: از صفات نفسانی که در نفس انسان رسوخ کرده و پایدار شده باشد (نراقی، ج ۱، ص ۵۵). برخی دانشمندان، اخلاق را شامل صفات نفسانی غیر پایدار نیز دانستند (تهذیب الاخلاق، ص ۴۷).

اخلاق در لغت، جمع ((خُلُق)) و ((خُلُق)) به معنی ((سجیه))، ((طبیعت))، عادت آمده است. (در مقابل خَلْق به معنی هیئت و صورت ظاهری که با چشم دیده می شود). گاهی نیز به فضایی که انسان کسب می کند گفته می شود، برخی صنعتی که در اثر تکرار در نفس انسان پدید آمده است را اخلاق گویند. ((خُلُق)) در اصطلاح به صفتی اطلاق شده که به صورت ((ملکه)) در آمده است، یعنی در عمق جان انسان چنان نفوذ کرده که اعمال و رفتار متناسب آن همواره بدون تامل و تفکر، از انسان صادر می شود مثلا وقتی صفت تواضع در شخصی به حد ملکه می رسد او همواره و در همه شرایط فردی متواضع است و قبل از آن که تواضع به خرج دهد، به حسابگری نمی پردازد (کبیری، ۱۳۹۱، ص ۳۲-۳۳).

گاهی نیز اخلاق را شامل ((صفات)) و رفتارهایی می دانند که ((ملکه)) شده است. شهید مطهری معتقد است هر فعلی که از عاطفه و محبت انسانی سرچشمه می گیرد نمی تواند ((اخلاقی)) باشد بلکه آنچه در اخلاق مهم است اختیاری بودن فعل، غیر غریزی بودن و از روی آگاهی و اراده انجام دادن آن می باشد (کبیری، ۱۳۹۱، ص ۳۳).

تربیت

((تربیت)) در لغت واژه ای عربی است که از ریشه ((رَبَّ)) و ((رَبَّو)) اشتقاق یافته است. واژه تربیت از ((ربا، یربو)) به معنی افزودن، پروراندن، رویاندن، تغذیه کودک آمده و از ریشه ((رَبَّ یُرَبُّ)) به معنی سرپرستی و رهبری کردن، رساندن به سرانجام نیکو و تکامل، به اعتدال در آوردن آمده است (زبیدی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۴). به نظر می رسد ((تربیت)) از ریشه ((ربو)) به معنی پرورش جسمی فرد و از ریشه ((ربب)) به معنی پرورش روحی و معنوی او می باشد تا به حد کمال برسد (حاجی ده آبادی، ۱۳۷۷، ص ۱۲).

واژه ((انقلاب)) در لغت و قرآن

واژه انقلاب از ماده قلب به معنای تحول و دگرگونی و پیمودن نقیض چیزی است که انسان در آن قرار دارد (باقریان، ۱۳۹۵). در قرآن کریم واژه ((انقلاب)) در مورد منفی و به معنای بازگشت به گذشته به کار گرفته شده و مسلمانان از آن بر حذر داشته شده اند، خدا فرمود ((جز این نیست که محمد پیامبری است که پیش از او پیامبرانی دیگر بوده اند. آیا اگر بمیرد یا کشته شود، شما به آیین پیشینیان باز می گردید؟ هر کس که [به آن] بازگردد هیچ ریایی به خدا نخواهد رسانید. خدا سپاسگزاران را پاداش خواهد داد)) (آل عمران- ۱۴۴)

خدا در این آیه شریفه مسلمانان را از بازگشت به اندیشه ها و کارهای نادرست پیشینیان بر حذر داشته است، ولی مقصود اصلی از آن پایبند بودن و استمرار بخشیدن چیزی است که اسلام آن را آورده است، ایمان درست به خدا، پیامبر و قیامت، اخلاق پسندیده و کارهای شایسته.

اهمیت اخلاق از دیدگاه امام علی

اهمیت اخلاق در نگاه امام (ع) چگونه است؟ در خطبه ۱۱۳ جمله ای از ایشان وارد شده است ((لا قرین کحسن الخلق))

از دیدگاه امام علی اخلاق جایگاه بلندی دارد و در راس حرم علوم قرار دارد:

راس العلم التميز بين الاخلاق و اظهار محمودها و قمع مذمومها

راس علوم تشخیص بین اخلاق است و آشکار کردن اخلاق پسندیده (با عمل، رفتار و بیان) و از بین بردن اخلاق مذموم است (جهرمی زاده، ۱۳۸۹). در خطبه ۱۷۶ عبارتی هست که امام علی (ع) می فرماید نسبت به اخلاق حساس باشید: ((ایاکم و تهذیب الاخلاق و تصریفها)) به نظر این طور می آید که اگر اخلاق زیر پا گذاشته شود هیچ چیز سالم نمی ماند، نه اعتقادات، نه زندگی، نه سیاست، نه اجتماع و نه هیچ ارزش دیگری. ایشان در حکمت ۳۸ می فرمایند: ((واکرم الحسب حسن الخلق)) حسب به معنای شرافت قابل محاسبه است. گرمی ترین شرافت قابل محاسبه، اخلاق نیکوست. آنچه اعتبار دارد اخلاق است. انسان ها بر اساس آن به حساب می آیند. ((ان اکرمکم عندالله اتقیکم)) قرآن همه ارزش ها را به تقوی (پروا داری) داده است.

در خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه، امام علی (ع) می فرماید: ((فان کان لا بد من العصیبه..فلیکن تعصبکم لمکارم الخصال و محامد الافعال و محاسن الامور)) اگر قرار باشد در زندگی به چیزی تعصب بورزیم و ایستادگی کنیم و از آن عبور نکنیم، آن اخلاق است. در کلمات امیرالمؤمنان (ع) هست که: ((التقی رئیس الاخلاق)) پرواداری رئیس اخلاق است (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۰-۱۳۱). نکته زیبا اینجاست که امیرالمؤمنین (ع) اخلاق را فقط خصلت نمی داند. فقط رفتار هم نمی داند. خصلت هست، رفتار هست، فراتر از این هم هست. همان طور که در ادامه خواهیم دید که ایشان میدان اخلاق را خیلی وسیع و در تمام امور زندگی می بیند. ((التي تفاضلت فيها المجدا و النجدا من بیوتات العرب و یعاسیب القبائل))

این سه چیز مواردی است که انسان های بزرگوار و شایسته در آن از هم سبقت می گیرند؛ یعنی اگر قرار باشد ما با هم مسابقه ای بدهیم در اخلاق است. جامعه ای سالم که با ارزش ترین مسابقه اش در اخلاق باشد. بهترین مسابقه انسانی در ((الاخلاق الرغیبه)) است؛ یعنی اخلاق پسندیده ((والاحلام العظیمه)) خردهای بزرگ. ((والاخطار الجلیله)) مقام های والا. ((والاثار المحموده)) نشانه های نیکو. مشاهده می شود که نوع نگاه امام علی (ع) به اخلاق نگاه وسیعی است (جهرمی زاده، ۱۳۸۹).

نقش اخلاق در عملکرد انسان

جمله معروف ((درخت از ریشه آب می خورد و انسان از اخلاقش)) گویای جهت دهی اخلاق به رفتار و گفتار انسان در فرهنگ دینی ما است. علم و دانش و سایر ارزش ها از این مشرب سیر آب می شوند و فرهنگ و فضیلت و درخت شعور و آگاهی در سرزمین اخلاق (فردی و اجتماعی) می رویند. توسعه و تعمیق ابعاد فرهنگ و هر گونه ابتکار و نقل و انتقال علم، اگر بخواهد برای بشر سازنده و مفید باشد، نیاز به دل هایی پاک و جان هایی مهذب دارد. در میان مردمی که نفس آنان پیراسته نباشد و خردشان پاک و آکنده از فضایل نباشد، هیچ پرتو علمی نمی تابد و اگر تابین نمی تابد، به خاطر نقش و تاثیر عمیق اخلاق در زندگی انسان است که دانایان بزرگ، همواره تعلیم اخلاق را در راس برنامه های خویش جای داده اند. قرآن کریم می فرماید: ((واتقواالله و یعلمکم)) بقره-۲۸۲ به دلیل اهمیت و نقش آفرینی اخلاق است که تقوا بر تعلیم مقدم شمرده و همواره در میان مسلمانان نفوس پاک که حامل علم و دانش باشند، تربیت یافته اند (علوی، ۱۳۹۴).

مولفه ها و معیارهای تربیت انقلابی

چهل سال از تاریخ پر افتخار انقلاب اسلامی می گذرد، ولی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) همچنان بر انقلابی بودن به ویژه طلاب، دانشجویان و جوانان تاکید دارند و به دنبال آن سخنرانان و رسانه ها به تشویق و تبلیغ آن می پردازند. آن چه در این میان بیان نشده و درباره آن سخن گفته نمی شود ضابطه و معیار انقلابی بودن است. تربیت انقلابی باید ملاک، معیار، قانون، نظم و ضابطه ای داشته باشد و از آنهایی که ضروری تر می نمایند در ذیل ذکر شده است:

*رعایت ادب و اخلاق

اصل در حرکت های اجتماعی و سیاسی به ویژه در آیین های توحیدی بر جذب است، نه دفع، چنان چه که خدا درباره هدف از فرستادن پیامبر فرمود:

((پیامبری که آیات روشن خدا را تلاوت کند تا کسانی را که ایمان آورده و کار شایسته انجام داده اند از تاریکیها بیرون آورده و در روشنایی داخل نماید...)) (آل عمران-۱۵۹).

و اما دفع تنها برای موارد ضروری و چاره ناپذیر است، و برای جذب نسلهای پس از انقلاب به حقیقت انقلاب بهترین راه اخلاق است، چنانکه پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله برای جذب مشرکان و کافران حجاز از راه اخلاق خوب استفاده می کرد، تا آنجا که خدا در وصف او فرمود: ((به سبب رحمت اخلاق ناپسند، خشونت و تندخویی موجب پراکنده شدن و دور شدن مردم از انسان می گردد)).

و نیز خدا به پیامبر صلی الله علیه و اله فرمود: ((تو دارای خلق بزرگ هستی)). (قلم-۴)
 علامه طباطبایی رحمه الله در تفسیر آیه شریفه نوشته است: این آیه شریفه هر چند به خودی خود حسن خلق رسول خدا صلی الله علیه و آله را می ستاید، و آن را بزرگ می شمارد، لیکن با در نظر گرفتن خصوص سیاق، به خصوص اخلاق پسندیده اجتماعی نظر دارد، اخلاقی که مربوط به معاشرت است، از قبیل استواری بر حق، صبر در مقابل آزار مردم و خطا کارهای اراذل، عفو و اغماض از آنان، سخاوت، مدارا، تواضع و امثال اینها)).

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: ((من به پیامبری برگزیده شدم تا اخلاق پسندیده را کامل گردانم)) (بحار الانوار، ص ۲۱۰).
 و آن گاه که آیه ((خذ العفو و امر بالعرف و اعرض عن الجاهلین)) (اعراف ۱۹۱) نازل شد پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: ((پروردگار مرا به اخلاق پسندیده ادب فرمود)) (دیلمی، ص ۱۶).

امام صادق علیه السلام فرمود ((خلق خوب خطا را از بین می برد، به آن گونه که آفتاب یخ را آب می کند)) (کلینی، ص ۱۰۰).
 مرحوم دیلمی در تعریف خلق حسن نوشته است: تحمل ناگواری همراه با چهره گشاده و لبخند زدن را گوید (باقریان، ۱۳۹۴).
 پیامبر ما پیامبر و منادی اخلاق و برای تکمیل اخلاق مبعوث شده بود و ما امت او هستیم و وظیفه داریم او را الگوی خود قرار داده و اخلاق را در همه میدانهای زندگی رعایت کنیم، تا بتوانیم همانند او جاذبه داشته و مردم را به سوی جامعه اخلاقی سالم سوق بدهیم.

با مطالعه در سرگذشت امتهای پیشین در می یابیم که رعایت اخلاق در میان جامعه آنان و ارتباط خوب زمامداران آن با مردم مهمترین عامل استحکام نظام آنان و در برابر: فاصله گرفتن از اخلاق و گرایش به فساد اخلاقی مهمترین عامل سقوط و اضمحلال آنان بوده است، از این رو علی در خطبه معروف قاصعه می فرماید (بحار الانوار، ص ۳۲۷)

و از کیفیهایی که بر اثر کارهای بد و ناپسند بر امتهای پیش از شما فرود آمده است بپرهیزید، و حالات پشتیبان را در خوبی و بدی به یاد آورید و بپرهیزید از اینکه مانند آنان باشید؛ آن گاه در تفاوت دو گونه از حالاتشان اندیشیدید پایبند چیزی باشید که عامل عزت و سربلندی آنان بوده و دشمنانشان را از سر راهشان بر می داشت و سلامت و عافیت آنان را دوام می بخشید و نعمتهای فراوان را در اختیارشان می گذاشت و به آنان ارزش و شخصیت می بخشید، که از جدایی و تفرقه پرهیز نمودند و در الفت و همبستگی اهتمام ورزیدند و یکدیگر را به آن تشویق نموده و سفارش می نمودند، و بپرهیزید از هر چه که پشت آنان را شکست و توانشان را در هم کوبید، چون با یکدیگر کینه توزی داشتند و دلها از بخل و حسد پر شده بود، و به یکدیگر پشت نموده و دست یاری به سوی یکدیگر دراز نمی کردند)) (نهج البلاغه، ۱۹۲)

بدیهی است که اخلاق مدارای با خشونت سازگاری ندارد و رفتارهای خشن با کسانی که راه و رسم آنان را نمی پسندیم نه تنها ما را به اهدافمان نزدیک نمی کند، بلکه گریز افراد از انقلاب و انقلابیون را سبب می گردد، در حالی که در میدان سیاست راه و روش خود قرار می دهند موفقترین در جذب افراد هستند.

برخورد خوب، محترمانه و مودبانه همراه با لبخند با مردم خودمان، خودداری از تهمت، ناسزا، دروغ، متانت و با منطق صحبت کردن، برای دیگران حق دفاع قائل شدن از اخلاق خوب و پسندیده و رعایت آنها راز موفقیت و موجب جذب مردم به انقلاب و بر عکس: رعایت نکردن آنها راز شکست و دور شدن مردم از انقلاب است.

*لزوم خودداری از دشنام

دشنام دادن به کسانی که در جناح خود نمی‌بینیم مورد نهی خدا است.

امام امیرالمومنین علی علیه السلام نیز در نبرد صفین، آن گاه که شاید دسته ای از یارانش مردم شام را دشنام می دهد، به آنان فرمود: ((من خوش ندارم که شما دشنام دهنده باشید، لیکن اگر شما کارهای آنان را وصف و حال آنان را بیان کنید در سخن گفتن بهتر و برای عذر آوردن رساتر است، به جای دشنام به آنان بگویید: خدایا خون ما و خون آنان را حفظ کن)) (نهج البلاغه، خطبه، ۲۰۶)

این روش خدا و پیشوایان معصوم علیهم السلام نسبت به دشمنان بوده است، چه برسد به دوستانی که هم دین و هم مذهب ما هستند و تنها در جهت گریه‌های سیاسی و برخی از انتخابات با ما اختلاف نظر دارند.

*عقلانیت

خدا در آیات فراوانی از قرآن کریم انسانها را به تعقل و تفکر تشویق نموده است:

پس از بر شمردن برخی از آیات الهی، فرمود: ((در این نشانه‌ای برای مردمی است که عقل خود را به کار بندند)) (نحل، ۶۷).

امام علی (ع) فرمود: جبرئیل بر آدم فرود آمد و گفت: ((ای آدم به من فرمان داده شد تا تو را به پذیرش یک چیز از میان سه چیز مخیر نمایم، پس یکی از آن سه را برگزین و دو تای دیگر را رها کن))، آدم گفت: ای جبرئیل آن سه چیستند؟ جبرئیل گفت: ((عقل، حیا، دین))

آدم گفت: ((من عقل را برگزیدم))، جبرئیل به حیا و دین گفت: ((برگردید و او را رها کنید))، آن دو گفتند: ((ای جبرئیل به ما فرمان داده شد تا هر کجا عقل است با آن باشیم))، جبرئیل گفت: ((خود دانید)) و به بالا رفت (کلینی، ص ۱۰).

این روایت بیانگر این نکته است که خردمندی و تعقل به همراه خود دینداری و حیا را دارد، ولی حیا و ادعای دینداری لازمه اش داشتن عقل نیست، ممکن است شخصی ظاهری از دین داشته باشد ولی آن دین او بر پایه معلومات نادرست و نهی از تعقل استقرار پیدا کرده باشد، چنانکه خوارج در زمان امام علی ظاهری از دین داشتند و خدا را عبادت و با او به راز و نیاز می پرداختند و حتی در هنگام جنگ علیه علی علیه السلام در میدان نبرد قرآن تلاوت می کردند، ولی به سبب نداشتن تعقل و تفکر به انحرافی کشانده شدند که موجب سقوطشان در دوزخ شد.

بنابراین انقلابیگری نمی‌تواند از تعقل و خردمندی جدا باشد، چنانچه مقام معظم رهبری آیت الله خامنه ای (مدظله) اخیراً فرمودند: «انقلابیگری همراه با تعقل و از آن جدا نیست».

*رعایت قانون

امیرالمومنین علی پس از ضربت خوردن با شمشیر این ملجم، در حالی که در بستر افتاده بود سفارشات او را فرمود: «فرزندش حسن و حسین و دیگران است، و در آن آمده است: ((و من شما و همه فرزندانم و هر کسی که نوشته من به او برسد را سفارش می‌کنم به تقوای الهی و نظم کارهایتان)) (نهج البلاغه، نامه ۴۷).

بنابراین نظم کارها از سفارشات مهم علی است و نظم به عبارت دیگر حرکت در چهارچوب قانون است، زیرا رفتار خونسردانه-گروهی سازمان یافته و یا انفرادی- بدون رعایت قانون موجب هرج و مرج در جامعه و از اسباب تضعیف نظام اسلامی است و از وفاداران به انقلاب و حامیان نظام اسلامی بیش از دیگران انتظار است که قوانین را رعایت نموده و در چهارچوب آن تلاش نمایند.

*صلابت و اقتدار

مولفه بعدی در حرکت سالم انقلابی، صلابت و اقتدار است. ما نباید از واژه اعتدال غفلت کنیم، واژه اعتدال به ما می‌آموزد که در مقابل دشمن باید با صلابت بود و در مقابل نیروهای خودی و مومن باید با کمال رافت و رحمت برخورد کنیم. این همان آیه قرآن است که می‌فرماید: اشداء علی الکفار و رحماء بینهم.

انسان مومن انقلابی کسی است که بی جا صلابت را خرج نمی‌کند، انسان مومن حتما در مقابل خدای خویش ذلیلانه حاضر می‌شود. این فرمایش حضرت علی(ع) است که ((المومن نفسه اصلب و هو اذل من العبد)) نفس مومن سخت‌تر از کوه است و در برابر مولایش بسیار ذلیل است.

*ایثار

حضرت امیر(ع) فرمودند که ((عامل سائر الناس بالانصاف و عامل المومنین بالانصاف))، شاخصه مومن انقلابی این است که با جمیع مردم منصفانه برخورد کند اما با مومنین با ایثار برخورد کند یعنی اینکه دیگران را بر خودش مقدم بدانند.

*اقدام به موقع

اقدام به موقع یعنی اقدام شایسته و دقیقا موثر؛ ما به اشتباه خیال می‌کنیم که باید ابتدا تعلیم صورت گیرد و سپس اقدام، حال آنکه در سنت تربیتی اندیشه دینی این تلقی اشتباه است. گزینه مقدم بر تعلیم، عادت دادن است. لذا حضرت امیر(ع) فرمودند: ((عودوا انفسکم الخیر)) خودتان را به خیر عادت دهید، اقدام دیر هنگام اساسا اقدام محسوب نمی‌شود و در جایی دیگر می‌فرمایند ((رحم الله امرء اغتنم المهل)) خدا آن انسانی را رحمت کند که مهلت‌ها را غنیمت شمارد.

*مزین به حسن خلق

آرامش همراه متانت و آرامش همراه با جذابیت در خلق و خو، ویژگی مومن انقلابی است. توجه به این نکته لازم است که ما هر چقدر که ممکن است به این ویژگیها نزدیک شویم و هیچ وقت نباید مایوس شویم. نگاه ما صفر و صدی نیست که یا باید تمام آن ویژگیها را دارا باشیم یا اینکه اگر یکی از آنها را نداشتیم آنگاه مومن انقلابی نخواهیم بود. اگر ما آراسته به این ویژگیها بشویم قطعاً هم خودمان از زندگی لذت خواهیم برد و هم اطرافیان ما از دست و زبان و حرکات ما در امان خواهند بود.

معنای واقعی عنصر انقلابی

قطعا برای تربیت انقلابی یک سری ویژگیهایی را باید در نظر گرفت که در اینجا به مهم ترین آنها اشاره شده است:

*حس بالای مسئولیت پذیری در علم، اخلاق، انقلاب و ارزش های اسلامی

*پذیرش مجموعه ی کامل احکام اسلامی

*همواره به تکلیف فکر کردن و خود را مامور وظیفه دانستن

*غیرتمند بودن در برابر ناهنجاری ها و ضد ارزش ها واکنش نشان دادن

*تقویت روحیه ی جهادی و شهادت طلبی

*با ولایت و نظام اسلامی پیوند مستحکم برقرار کردن

*دوری از افراط و تفریط و به تعبیر قرآن وسط بودن

*آراستن علم به حلم و اخلاق اسلامی

*کار و تلاش مضاعف دیگران را به سوی کارهای علمی و انقلابی دعوت کردن

و بالاخره عنصر انقلابی عامل تقویت باور به وعده های الهی درباره پیروزی حق بر باطل خواهد بود(مدرسی، ۱۳۹۵).

پس از شناخت معیارهای افراد که عنصر واقعی انقلاب هستند، معیارهای تربیت انقلابی را از دیدگاه قرآن واز نگاه رهبر معظم انقلاب مورد بررسی قرار داده ایم.

معیارهای تربیت انقلابی از دیدگاه قرآن

*عطوفت و مهربانی در جامعه اسلامی و گسترش آن

*حضور آشکار انجام تکالیف و شرکت در اجتماعات دینی

*کسب استقلال اقتصادی در چارچوب های شرعی

*پرورش استعداد ها در دل جامعه اسلامی و حفظ، نگهداری و تقویت آنان
*دشمنان را به غیظ و غضب در آوردن(مدرسی،۱۳۹۵).

شاخصه های تربیت انقلابی از نگاه رهبری

حضرت آیت الله العظمی امام خامنه ای مد ظلله العالی به پنج شاخص انقلابی گری اشاره دارند که در اینجا به آن اشاره شده است:
*پایبندی به مبانی و ارزش های اسلامی انقلاب اسلامی
*هدف گیری آرمان های انقلاب و همت بلند برای رسیدن به آن ها
*پایبندی به استقلال همه جانبه کشور اعم از استقلال سیاسی، استقلال اقتصادی، استقلال فرهنگی و استقلال امنیتی
*حساسیت در برابر دشمن و کار دشمن و نقشه دشمن و عدم تبعیت از او
*تقوای دینی و سیاسی که از اهمیت والایی برخوردار است (مدرسی،۱۳۹۵)

شناسایی شیوه های برخورد استعمار با ارزشهای اخلاقی

اخلاق راستین، همچون مکتب راستی، مغضوب و مطرود فرهنگ استعماری است. پیام اخلاق، مانند ندای مذهب در گوش استعمار نا خوشایند است. شناخت شیوه های برخورد استعمار با ارزش های اخلاقی به ما کمک می کند تا از جوانه های ایمان و اخلاق حفاظت نموده و از رفتن آنها به مسلخ فرهنگ بیگانه ممانعت نماییم.

شیوه های برخورد استعمار با ارزشهای اخلاقی متفاوت است که به مواردی در ذیل ذکر شده است:

*برخورد منافقانه: تظاهر به رعایت اصول اخلاقی مانند حقوق بشر
*برخورد سیاسی: برنامه ریزی و سیاست گذاری برای ارزش زدایی.
*برخورد تحریف گرایانه: تاویل و توجیه نادرست ارزش های اخلاقی

فرهنگ استعماری با استفاده از این شیوه در سه جهت تلاش می کند و تا حدود زیادی نیز موفق شده است:

*تلاش برای نابودی ارزش های اخلاقی

*تلاش برای به خدمت گرفتن و ابزار ساختن اخلاق

*تلاش برای محدود کردن قلمرو اخلاق(علوی،۱۳۹۴).

با توجه به شیوه های مختلف و پیچیده فرهنگ بیگانه علیه ارزش ها و مبانی اخلاق، اکنون سوال این است که چه باید کرد؟

از استعمار و فرهنگ منحط آن انتظار رفتار اخلاقی و پایبندی به اصول انسانی نیست. نباید از هویت خود غافل بمانیم، و باید کاملاً مراقب باشیم که فرهنگ بیگانه ما را نگیرد. برای این کار چاره ای جز تقویت مبانی دینی و تاکید بایسته و همواره بر تهذیب اخلاقی نیست. بدون تردید، مهم ترین مانع بر سر راه نفوذ فرهنگ منحط و مبتذل بیگانه((نهادینه کردن اخلاق)) با پشتوانه ی ایمانی است. نهادینه کردن اخلاق یعنی خود سازی و خویشتن پردازی دائم، به گونه ای که پایبندی اخلاقی و نگهداشت معیارهای ارزش در میان همگان، در شرایط گوناگون حالت عادی و به صورت خودکار انجام گیرد. ریشه دار کردن اخلاق، و نه صرفاً ایجاد حالت های زود گذر، در شمار هدف های مهم پیامبر(ص) قرار دارد. یعنی تمام رنج های رسول خدا(ص) برای برپایی نظام عادلانه اخلاقی نوین بود. بنابراین برای جلوگیری از نفوذ ترفندهای بیگانه با احیای ارزش های اصیل و سرمایه های بالقوه و بالفعل خودی است که می توان اثر سموم فرهنگ بیگانه را دفع کرد(علوی،۱۳۹۴).

نتیجه گیری

با بررسی نهج البلاغه و بر اساس معیارهای ارائه شده تربیت انقلابی از دیدگاه قرآن و مقام معظم رهبری در این پژوهش، نتایج زیر به دست می آید.

*یکی از راههای اصلی مقابله با توطئه دشمنان نهادینه کردن اخلاق است.

*بر اساس سخنان ارزشمند مقام معظم رهبری تقوای دینی و سیاسی از اهمیت والایی برخوردار است پس باید در جامعه تربیت دینی و انقلابی تقویت شود.

*با توجه به اهمیت تربیت اخلاقی و انقلابی که مطرح شد گفتمان سازی جایگاه انقلاب اسلامی و ارزش دست آوردهای آن به صورت عملی و توسعه آن به مناسبت ایام و موضوعات در درس هایی چون نهج البلاغه، اخلاق، تاریخ و ... گنجانده شود تا در دانش آموزان این ارزشها نهادینه شود.

*در همه افراد و به خصوص دانش آموزان ایجاد حس همگانی مسئولیت نسبت به فرمایشات بزرگان انقلاب از جمله مقام معظم رهبری را تقویت کنیم.

در آخر اینکه اگر می خواهیم جامعه را از جهت دینداری و تربیت اخلاقی ارزیابی کنیم باید سراغ رشد مولفه های انقلابی رفت. رشد مولفه های انقلابی نیز ارتباطی به انتخاب سیاسی این و آن ندارد. اینکه مردم آرمان هایشان ارتقا یافته اهمیت دارد نه اینکه چه کسی را مصداق تشخیص قرار دادند.

پیشنهادهات

*تقویت پایگاه بسیجی و جهادی و فعال کردن پایگاهها در هر مدرسه با استفاده از چهره های برجسته روحانیون برای آموزش درس اخلاق و تربیت انقلابی به دانش آموزان

*تشکیل کارگروه اندیشه ورز برای توسعه اخلاق انقلابی و روحیه انقلابی در نسل جدید در سطح مدارس و دانشگاهها
*استفاده از اردوها و مسافرت های زیارتی، سیاحتی و علمی جهت تقویت مبانی معرفتی و بصیرتی و انقلابی برای دانش آموزان در مقاطع تحصیلی مختلف

*استفاده از نشریات سالم و انقلابی و نصب بریده هایی از این نشریات در ویتترین مدارس برای آگاهی دانش آموزان با ارزش های اخلاقی و انقلابی

فهرست منابع

قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.

نهج البلاغه. (۱۳۸۳). ترجمه دشتی. قم: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین.

ابن مسکویه، ابو علی. (۱۴۲۲). تهذیب الاخلاق و تطهیر البلاغه. تهران، نشر: نی.

باقریان ساروی، احمد (۱۳۹۰). انقلابی بودن (اخلاق و ضابطه)

جهرمی زاده، ۱۳۸۹، نکات اخلاقی نهج البلاغه، مجله همشهری، آیه مهر ماه.

حاجی ده آبادی، محمد علی. (۱۳۷۷). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی

دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۸۷). تفسیر موضوعی نهج البلاغه، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها. مرکز برنامه ریزی و تدوین متون فارسی، قم انتشارات: دفتر نشر معارف.

دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۷۹)، ماه مهر پرور: تربیت در نهج البلاغه. تهران انتشارات: دریا. چاپ اول.

زهدات، عبدالمجید. (۱۳۹۰). تعلیم و تربیت در نهج البلاغه. قم: چاپ اول. انتشارات: موسسه بوستان کتاب

صالحی امیری، سید رضا. (۱۳۹۶). علی (ع): تجلی عدالت، اخلاق و انقلابی بودن. روزنامه کیهان

صمدی، سلیمان و محمدی، محمد حسین. (۱۳۹۶). حکایت های ناب اخلاقی. انتشارات شمیم.

علوی (۱۳۹۰۴). اخلاق و فرهنگ. <http://alavi.ir/sb>

کبیری، زینب. (۱۳۹۱). مبانی و شیوه های تربیت اخلاقی در قرآن. چاپ اول. انتشارات: زینا.

- کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۲، *کتاب العلم و الجهل*. حدیث ۹.
- کاظمیان (۱۳۹۶). *اولیا الهی الگوهای اخلاقی و تربیتی*. دیدار جمعی از مسئولان و فعالان فرهنگی استان های یزد و همدان با رهبر انقلاب.
- مهدیان، محسن (۱۳۹۶). *اخلاق و سبک زندگی انقلابی*. همشهری محله.
- میر صفری. (۱۳۷۴). *تربیت اخلاقی و فلسفه از دیدگاه اسلام*. پایان نامه کارشناسی ارشد.
- مدرسی، سید محمد کاظم (۱۳۹۵). *حوزه انقلابی*. بازنویسی سخنرانی در جمع مدیران حوزوی استان یزد در مدرسه مصلی.
- هاشمی، حسسن. (۱۳۸۹). *اخلاق در نهج البلاغه*. قم: چاپ اول. انتشارات: موسسه بوستان کتاب.